

Viktorija Bilyk

Wschodnioeuropejski Narodowy Uniwersytet im. Łesi Ukrainki, Łuck, Ukraina | Восточноєвропейський національний, університет імені Лесі Українки, г. Луцьк, Україна
ORCID: 0000-0002-1788-6704, e-mail: Bilyk.Viktorija@vnu.edu.ua

OD RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW DO IMPERIUM ROSYJSKIEGO: KOŚCIÓŁ GRECKOUNICKI UKRAIŃSKIEGO PODOLA (KONIEC XVIII WIEKU – LATA 30. XIX WIEKU)

Streszczenie

W publikacji, na podstawie analizy dokumentów archiwalnych i literatury naukowej, opisano stan Kościoła greckounickiego na Podolu ukraińskim. Ukazano polityczne uwarunkowania funkcjonowania tego Kościoła. Omówiono, jak w wyniku trzech podziałów Rzeczypospolitej Obojga Narodów ziemie ukraińskie, w tym Podole, weszły w skład Imperium Rosyjskiego. Analizie poddano politykę religijną cesarzy rosyjskich wobec greckounitów prowincji podolskiej. Donoszono, że wszelkie działania rządu miały na celu wyeliminowanie Kościoła greckounickiego. W procesie nawracania ludności do prawosławia stosowano siłę i oddziały karne. Ukazano strukturę Kościoła greckounickiego na terenie prowincji oraz zachodzące w niej zmiany. Monitorowano proces zmniejszania liczby dekanatów, parafii i znajdujących się w nich parafian. Odrębnie w publikacji przedstawiono sieć klasztorów bazylianów. Należy zauważyć, że byli oni podporą Kościoła greckounickiego w tym regionie, dlatego władze szczególnie skupiły się na procesie ich eliminacji. W sumie ustalono, że po podziałach Rzeczypospolitej Obojga Narodów i wejściu Podola do Imperium Rosyjskiego, Kościół greckounicki uległ silnej presji i trzy dekady później został całkowicie zlikwidowany.

Słowa kluczowe: Podole, Kościół greckounicki, Cerkiew prawosławna, biskup, duchowieństwo, „akt zjednoczenia”, synod

Abstract

FROM THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH
TO THE RUSSIAN EMPIRE: GREEK-UNIATES OF UKRAINIAN PODOLIA
(END OF THE 18TH CENTURY – 30S OF THE 19TH CENTURY)

The publication, based on an analysis of archival documents and scientific literature, describes the state of the Greek Orthodox Church in Ukrainian Podolia. The political conditions of the functioning of this Church are shown. It discusses how, as a result of the three divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukrainian lands, including Podolia, became part of the Russian Empire. The religious policy of the Russian emperors towards the Greek-Uniates of the Podolia province was analysed. It reports that all government actions were aimed at eliminating the Greek-speaking Church. Force and punitive divisions were used in the process of turning the population back to Orthodoxy. The structure of the Greek Orthodox Church in the province and the changes taking place in it were shown. The process of reduction in the number of deaneries, parishes and the parishioners in them was monitored. Separately, the publication presents the network of Basilian monasteries. It should be noted that they were the mainstay of the Greek Orthodox Church in the region. Therefore, the authorities particularly focused on the process of their elimination. All in all, it is established that after the partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the entry of Podolia into the Russian Empire, the Greek Orthodox Church succumbed to strong pressure and was completely liquidated three decades later.

Keywords: Podolia, Greek-Uniate Church, the Orthodox Church, the bishop, the clergy, the “act of reunification”, the Synod

Wprowadzenie

W połowie XVIII wieku Rzeczpospolita została całkowicie uzależniona od swoich mocniejszych sąsiadów – Rosji, Austrii i Prus, którzy faktycznie przejęli rolę gwarantów jej ustroju państwowo-politycznego, decydując o tym, kto powinien zasiadać na polskim tronie. Skutkiem takiego zestawienia zewnętrznych sił politycznych był pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej w 1772 roku. Wydarzenia polityczne w Polsce na przełomie lat 80. i 90. XVIII wieku (działalność Sejmu Wielkiego (1788–1792), podpisanie aktu konfederacji targowickiej w Petersburgu 27 kwietnia 1792 roku przez grupę polskich polityków konserwatywnych) sprowokowały drugi rozbiór Rzeczypospolitej Obojga Narodów, który Rosja przeprowadziła wspólnie z Prusami. Umowa o podziale została podpisana w Petersburgu 23 stycznia 1793 roku. Środkowa Białoruś i Prawobrzeżna Ukraina – województwa kijowskie, braclawskie i podolskie – trafiły do Rosji. Na terenach nowo zaanektowanych został natychmiast wprowadzony model zarządzania na wzór guberni oraz utworzono organy

władzy państwowej w guberniach mińskiej, braclawskiej i zasławskiej (w czerwcu 1795 r. przemianowana na wołyńską)¹.

1. Uwarunkowania polityczne funkcjonowania Kościoła greckounickiego na Podolu

Zgodnie z dekretami cesarskimi *O zarządzaniu na terenach polskich zajętych przez wojska rosyjskie*² z dnia 8 grudnia 1792 roku oraz *O przyłączeniu do Rosji niektórych regionów od Polski i utworzeniu w nich guberni mińskiej, zasławskiej i braclawskiej*³ z dnia 23 kwietnia 1793 roku generałem lejtnantem tych jednostek administracyjnych i naczelnym dowódcą wojsk na zachodzie Imperium Rosyjskiego został Michaił Kreczetnikow⁴. Podział ziem ukraińskich na gubernie: braclawską (1793–1796), podolską (1793–1797) i wołyńską (1793–1796) nastąpił już za rządów generała porucznika Timofiea Tutolmina⁵.

-
- 1 Семён Никитич Каретников, *Волинская губерния: географическо-исторический очерк губернии* (Почаев, 1912), 123. Więcej na temat Cerkwii unickiej na ziemiach polskich: Edward Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku ze względu na przyczyny jego upadku*, cz. 1 (Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa Druk. Piotra Laskawera, 1906); Edward Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku ze względu na przyczyny jego upadku*, cz. 2 (Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa Druk. Piotra Laskawera, 1906); Marian Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim. 1796–1839* (Roma–Lublin: Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 2001); Tadeusz Śliwa, „Kościół greckokatolicki na «Ziemiach zabranych» (1815–1875)”, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor (Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979), 497–503; Tadeusz Śliwa, „Kościół greckokatolicki w Galicji (1815–1918)”, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor (Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979), 628–649; Tadeusz Śliwa, „Kościół greckokatolicki w królestwie Polskim (1815–1875)”, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor (Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979), 503–511; Tadeusz Śliwa, „Kościół greckokatolicki w Rzeczypospolitej (1764–1795)”, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor (Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979), 105–121; Tadeusz Śliwa, „Kościół greckokatolicki w zaborze austriackim (1772–1815)”, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor (Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979), 288–301; Tadeusz Śliwa, „Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim (1772–1815)”, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor (Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979), 219–235; Tadeusz Śliwa, „Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej (1764–1795) i w Księstwie Warszawskim (1807–1815)”, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor (Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979), 121–128; Tadeusz Śliwa, *Okruchy z historii kościoła obrządku greckiego* (Przemysł: Wydawnictwo Archidiecezji Przemyskiej, 2017); Irena Wodzianowska, *Zmierzch Unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyźnie* (Lublin–Tczew: Oficyna Wydawnicza Edytor.org Lidia Ciecierska, 2018).
 - 2 Tytuł dekretu w oryginale: *О распоряжении в Польских областях, занятых русскими войсками. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собрание Первое. 1649–1825 гг.* (в 45 т.), т. 23: 1789 – 6 ноября 1796 г. (СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830), 975, № 17 090.
 - 3 Tytuł dekretu w oryginale: *О присоединении к России от Польши некоторых областей и об образовании в них губерний Минской, Изяславской и Брацлавской.*
 - 4 *ПСЗ РИ. Собрание Первое. 1649–1825 гг.* (в 45 т.), т. 23: 1789 – 6 ноября 1796 г., 975, № 17 112.
 - 5 Валентина Степанівна Шандра, *Генерал-губернаторства в Україні* (К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005), 267.

Wprowadzono również nowy podział kościelno-administracyjny nowo zaanektowanych ziem. Parafie prawosławne miały należeć do diecezji mińskiej, na czele z arcybiskupem mińskim Wiktorem (Sadkowskim)⁶. Ze względu na zmianę sytuacji politycznej w Petersburgu kwestia nawracania unitów na prawosławie znowu stawała się aktualna. Impulsem do masowego przyłączenia się unitów do Cerkwi prawosławnej był dekret cesarski z 22 kwietnia 1794 roku *O usunięciu wszelkich przeszkód w nawracaniu unitów do Kościoła prawosławnego*⁷. Do dekretu dołączony był list pasterski arcybiskupa mińskiego Wiktora. Jego publiczne ogłoszenie miało się odbywać we wszystkich miastach i wsiach guberni wołyńskiej, braławskiej i podolskiej, w obecności członków policji w celu zapewnienia porządku⁸.

Nawrócenie unitów w guberni podolskiej, podobnie jak w innych, stało się masowe wówczas, gdy rząd zaczął angażować oddziały karne. Parafianie i księża, a także lokalni właściciele ziemscy na ziemiach, na których znajdowały się kościoły, aktywnie sprzeciwiali się nawracaniu. Sprzeciw ten przybierał różne formy – od pokojowych protestów po opór zbrojny. Na przykład podczas próby nawrócenia unitów w sierpniu 1794 roku w miasteczku Jałtuszków, należącym do okręgu latyczowskiego, miejscowy ksiądz unicki zastraszał parafian, twierdząc, że kto przejdzie na prawosławie, ten zostanie ukarany przez powieszenie. W tym samym czasie właściciele wsi Jołtuszków Podleśny i Łuka, Racyborowski i Potocki, przeszkadzali dziekanowi Fiodorowi Betulewiczowi podczas próby nawrócenia parafii. Odebrali mu klucze do lokalnych kościołów i zakazali chłopom przejścia na prawosławie. W miejscowości Jałtuszków, wsi Jołtuszków Podleśny i Słobódki dziekanowi udało się przekonać do przejścia na prawosławie zaledwie 83 osoby⁹.

Zaangażowanie oddziałów karnych w akcję nawracania unitów na prawosławie przyczyniło się do gwałtownego spadku liczby parafian wyznania unickiego. Na przykład w raporcie dziekana powiatów latyczowskiego i barskiego (później przemianowanego na wierzbowiecki) Fiodora Betulewicza z 12 grudnia 1794 roku dla mińskiego konsystorza duchownego zauważono, że w okresie od sierpnia do listopada poświęcił on na prawosławie kościoły w 82 miejscowościach, a unię opuściły 3862 osoby świeckie i 78 księży (12 księży odmówiło przejścia na prawosławie). W styczniu 1795 roku w powiecie latyczowskim konsekrowano jeszcze 5 cerkwi, nawrócono 2326 unitów i trzech księży. W kwietniu 1795 roku dziekan Fiodor Betulewicz raportował o przeprowadzeniu konwersji w 87 miejscowościach na Podolu, w wyniku której „ponownie konsekrowanych” na prawosławie zostało 90 cerkwi, a unię opuściło 40953 wiernych i 86 księży ze swoimi rodzinami.

6 Ипполит Липский, „Воссоединение униатов на Волыни в 1794–1795 гг. по документах Волынской духовной консистории за 1795 г.”, *Волыньские епархиальные ведомости* 26 (1880): 1168.

7 Tytuł dekretu w oryginalnej: *Об устранении всяких препятствий в обращении униатов в Православную Греческую Церковь*.

8 *ПСЗ РИ. Собрание Первое*. 1649–1825 гг. (в 45 т.), т. 23: 1789 – 6 ноября 1796 г., 975, № 17 119.

9 Державний архів Хмельницької області (Archiwum Państwowe Obwodu Chmielnickiego, dalej ДАХО), ф, 315, оп. 1, д. 1. Арк. 2, 3–4 об.

W sumie 41 246 osób¹⁰. Ponadto w latach 1794–1795 w obwodach hajsyńskim i raszkowskim kolejne 153 kościoły i 120 księży przeszło z unii na prawosławie¹¹.

Nowy etap w nawracaniu unitów na prawosławie rozpoczął się po ostatnim rozbiórce Polski. 3 stycznia i 24 października 1795 roku podpisano odpowiednio rosyjsko-austriackie i rosyjsko-pruskie traktaty, które ostatecznie przyłączyły do Rosji Litwę, zachodnią Białoruś, Wołyń, ziemię kijowską i Podole.

Na początku jesieni 1795 roku wykonano decydujący krok w procesie ataku władzy na Kościół unicki: 6 września 1795 roku wydano dekret „O przepisaniu pozostawionych w tych guberniach unickich klasztorów i kościołów do diecezji białoruskiej”¹². Dotyczył on likwidacji m.in. następujących diecezji greckounickich: łuckiej, metropolii kijowskiej i włodzimierskiej. Klasztory i kościoły unickie guberni wołyńskiej, podolskiej i braclawskiej zostawały przydzielone do diecezji białoruskiej i przechodziły w gestię arcybiskupa połockiego Herakliusza Lisowskiego¹³. Rozpoczęło się masowe przejście unitów na prawosławie. W namiestnictwach wołyńskim, braclawskim i podolskim na początek 1796 roku Cerkiew prawosławna powiększyła się o kolejnych 145 765 parafian, a łącznie na ziemiach zajętych przez Rosję w Polsce prawosławie przyjęło około półtora miliona osób¹⁴.

Duchowni, właściciele ziemscy i parafianie różnymi metodami próbowali przeciwstawić się przymusowemu nawracaniu. Bazylianie również odegrali ważną rolę w sprzeciwianiu się nawróceniom. Na przykład w Barze starano się na wszelkie sposoby przekonać okolicznych mieszkańców, którzy przeszli na prawosławie, do powrotu do unii¹⁵.

Według obliczeń w czasie „przyłączania” unitów do końca 1796 roku na prawosławie przeszło ponad 2,6 tys. parafii (44,3% całościowej liczby parafii unickich), 1552 księży i 1 538 890 parafian opuściło unię, z czego na Wołyniu, Kijowszczyźnie i Podolu 1 415 326 (92% ogółu parafian), pozostali na ziemiach białoruskich. Proces nawracania na prawosławie był szczególnie intensywny na Podolu, gdzie nie pozostała prawie żadna parafia unicka. Można to wytłumaczyć tym, że pozycja Kościoła unickiego była tu znacznie słabsza niż na Wołyniu, a większość ziem i majątków przeszła w posiadanie rosyjskiej szlachty.

Wraz ze śmiercią cesarzowej Katarzyny II 6 listopada 1796 roku widoczne były znaczące zmiany w polityce „przyłączania” unitów do prawosławia, związane ze wstąpieniem na rosyjski tron cesarski Pawła I, który 18 marca 1797 roku wydał manifest *O wolności*

10 ДАХО, ф, 315, оп. 1, д. 1. Арк. 13–17, 29.

11 Богдан Хіхляч, „Економічне життя василіанських монастирів на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.)”, *Київська старовина* 6 (2008): 23.

12 ПСЗ РИ. *Собрание Первое*. 1649–1825 гг. (в 45 т.), т. 23: 1789 – 6 ноября 1796 г., 975, № 17 384.

13 Володимир Осадчий, „Ілюзії чи відчай? Лист архієпископа полоцького Іраклія Лісовського на тлі історії унії в Російській імперії наприкінці XVIII ст.”, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 5 (2007): 221.

14 Ипполит Липский, „Воссоединение униатов на Волыни в 1794–1795 гг. по документах Волинской духовной консистории за 1795 г.”, *Волын. епарх. ведом* 3 (1880): 212.

15 Государственный архив Волинской области (Archiwum Państwowe Obwodu Wołyńskiego, dalej ГАВО), ф. 382, оп. 2, спр. 14. Арк. 2

wyznania, o nieprzyłączaniu w przyłączonych od Polski guberniach ludności wiary greckorosyjskiej do katolickiej, o nienaruszaniu wolności tych, którzy sami z innych wyznań pragną przyłączyć się do Cerkwi prawosławnej¹⁶.

Według dekretu cesarskiego z dnia 28 kwietnia 1798 roku „O utworzeniu na terenach przyłączonych do Rosji diecezji unickich, arcybiskupstwa połockiego oraz biskupstw brzeskiego i łuckiego” parafie guberni podolskiej weszły wraz z innymi do diecezji łuckiej, na czele z biskupem Stefanem Lewińskim. Polityka kościelna Pawła I przyczyniła się do tego, że za jego panowania proces nawracania unitów na prawosławie uległ spowolnieniu i przebiegał mniej lub bardziej aktywnie jedynie na Wołyniu. Co więcej, czasami sami parafianie decydowali się na powrót do unii, ale przeważnie duży wpływ na te decyzje mieli księża unicy i bazylianie. Surowe kary czekały osoby nawołujące do powrotu do unii, nieprzestrzegające obrzędów prawosławnych i zniesławiające prawosławną wiarę. Właśnie za takie przewinienie zostali pobici, ukarani grzywnami i wydaleny z miejsca zamieszkania księża unicy: Tymoteusz Krasnostawski ze wsi Brunowka w powiecie płoskirowskim, w guberni podolskiej oraz Jan Duszyński ze wsi Czarne Wody w powiecie kamienieckim, w guberni podolskiej¹⁷.

Sytuacja Kościoła greckounickiego w Cesarstwie Rosyjskim nie uległa istotnym zmianom za panowania Aleksandra I, choć pojawił się szereg dekretów, które określały pole prawne działania tego Kościoła w celu ograniczenia wpływów Kościoła Rzymskokatolickiego na Kościół greckounicki. Decydujący dla rozgraniczenia kierowania i prowadzenia spraw Kościołów Rzymskokatolickiego i greckounickiego stał się dekret cesarski z 16 lipca 1805 roku *O podziale Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego na dwa departamenty i przekazaniu każdemu z nich pewnych spraw*¹⁸. Departament greckounicki powstał na prawach wydziału Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego, na którego czele stał arcybiskup połocki Józef Lisowski.

Wraz ze zmniejszeniem nacisku ze strony państwa na Podolu coraz częściej dały się słyszeć wezwania z ust pozostających wciąż na tych terenach księży unickich do powrotu do unii. W 1811 roku zaczęli odchodzić z prawosławia mieszkańcy wsi Malejowce w powiecie uszyckim, w guberni podolskiej. Za nakłanianie chłopów do powrotu do unii miejscowego księdza unickiego wysiedlono ze wsi, a ziemię i dom sprzedano księdzu prawosławnemu¹⁹.

Stosunek oficjalnych władz świeckich i duchowych Cesarstwa Rosyjskiego do Kościoła unickiego zmienił się w drugiej połowie lat 20. XIX wieku, kiedy rozpoczęły się przygotowania do ostatecznej likwidacji unii. W proces ten zaangażowana była także najwyższa greckounicka hierarchia kościelna, w szczególności członek Greckounickiego Kolegium Duchownego (drugiego departamentu Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego),

16 *ПСЗ Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.)*, т. 24: 6 ноября 1796–1798 г. (СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830), 872, № 17 879.

17 ГАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 27. Арк. 1–5.

18 *ПСЗ РИ. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.)*, т. 28: 1804–1805 гг. (СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830), 1352, № 21 836.

19 Российский государственный исторический архив (dalej РГИА), ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 328. Л. 1–3.

protoprezbiter Józef Siemaszko, skłaniający się ku prawosławiu rosyjskiemu. W listopadzie 1827 roku złożył słynną notatkę *O sytuacji Kościoła katolickiego obrządku wschodniego (unickiego) w Rosji oraz sposobach jego powrotu na łono Cerkwi prawosławnej*²⁰.

Wdrożenie propozycji Józefa Siemaszki miało nastąpić w kilku etapach, dlatego całkowite wyparcie Kościoła greckounickiego z życia publicznego trwało dwanaście lat (1827–1839). Pierwszym krokiem w tym kierunku był dekret cesarski z 22 kwietnia 1828 roku *O zmianie nazwy Drugiego Departamentu Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego na Greckounickie Kolegium Duchowne*²¹. W kilka miesięcy po utworzeniu Greckounickiego Kolegium Duchownego liczba diecezji unickich została zmniejszona o połowę. Zamiast czterech – połockiej, wileńskiej, łuckiej i brzeskiej – pod koniec 1828 roku pozostały dwie: białoruska i litewska. Do tej ostatniej trafiły parafie unickie guberni podolskiej.

Powstanie listopadowe 1830 roku skłoniło władze do zwiększenia nacisków na Kościoł unicki, gdyż w powstaniu brała udział nie tylko polska szlachta, ale także duchowieństwo katolickie i unickie. Niektórzy chłopci potraktowali ten nakaz jako okazję do nieposłuszeństwa swoim właścicielom ziemskim, ale większość chłopstwa była zdezorientowana. Jeśli chodzi o księży katolickich i większość księży greckounickich, powstanie polskie znalazło z ich strony pełne poparcie²². Świadczyć o tym może pisemny apel szlachty, duchowieństwa rzymskokatolickiego i unickiego guberni podolskiej do cesarza Mikołaja I²³. Napisano w nim m.in.: „Bez względu na wstrząsy polityczne, element polski pozostaje w świadomości miejscowej ludności. Podstawą tego elementu jest idea reprezentacji ludowej i swobód publicznych. Co się tyczy tego ostatniego, to polityka rządu jest błędna i głęboko niepokoi społeczeństwo. Sytuację można naprawić jedynie poprzez powrót zachodniego regionu do Polski. (...) Liczymy na życzliwość cara i mamy nadzieję, że ich [unitów] tułaczka wkrótce się zakończy”²⁴. Odpowiedzią na ten apel były represje, zarówno wobec szlachty polskiej, jak i wobec Kościołów Rzymskokatolickiego i greckounickiego: zakaz wspólnego kultu, wprowadzenie do kościołów obrzędów prawosławia rosyjskiego oraz odnawianie kościołów greckounickich zgodnie z tradycjami prawosławnymi itd.

W drugiej połowie lat 30. XIX wieku kontynuowano realizację zaleceń bpa J. Siemaszki co do zbliżenia Kościoła greckounickiego z prawosławnym. W szczególności w styczniu 1837 roku pod kierownictwo Synodu przekazano Greckounickie Kolegium Duchowne²⁵.

20 *Унія в документах*. Сб. Сост. В.А.Теплова, З.И. Зуева (Минск: Лучи Софии, 1997), 430–434.

21 *ПСЗ РИ. Собрание Второе*. 12 декабря 1825–28 февраля 1881 г. (в 55 т.), т. 3: 1828 г. (СПб: Типография И Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830), 1648, № 2 086.

22 РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 809 а. Л. 29.

23 Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie, dalej ЦГИАК України), ф. 489, оп. 1, спр. 7. Арк. 1.

24 ЦДИАК України, ф. 489, оп. 1, дело. 7. Арк. 1–2. Сутат в оргинале: „Независимо от политических переворотов, польский элемент сохраняется в сознании местного населения. Основой этого элемента есть идея народного представительства, общественные свободы. Что касается последнего, то политика правительства не верна и глубоко беспокоит население. Исправить ситуацию можно только путем возвращения западного края в Польшу. (...) Полагаемся на доброту царя и надеемся, что их [униатов] скитания скоро закончатся”.

25 ЦДИАК України, ф. 442, оп. 413, спр. 1. Арк. 27.

Aby likwidacji unii nadać formę aktu duchowego, 12 lutego 1839 roku na soborze w Połocku hierarchowie greckounicy podpisali „akt ponownego zjednoczenia” Kościoła greckounickiego z prawosławnym²⁶. 25 marca 1839 roku Mikołaj I zatwierdził decyzję soboru słowami: „Dziękuję Bogu i przyjmuję”.

Tym samym oficjalnie przestał istnieć Kościół greckounicki, choć jego parafie jeszcze przez długi czas funkcjonowały w poszczególnych guberniach. Pozostały one również na Podolu. Według obliczeń w roku 1840 w powiecie lityńskim i winnickim istniały jeszcze dwie parafie unickie²⁷. Ponadto w wielu miejscowościach nadal mieszkali pojedynczy wyznawcy Kościoła greckounickiego.

2. Struktura Kościoła greckounickiego na Podolu

Parafie greckounickie guberni podolskiej na początku XIX wieku wchodziły w skład łuckiej diecezji greckounickiej. W 1816 roku Kościół unicki miał tu następującą strukturę: dekanaty braclawski (dziekan Hiob Pleszczyński), latyczowski (dziekan Teodor Smazakiewicz), hajsyński (dziekan Jerzy Czajkowski), olhopolski (dziekan Jakub Kosiliński), mohylowski (dziekan Grzegorz Wołoszyński), N. (Uranowicz), płoskirowski i jampolski. Podział ten nie był trwały, gdyż już w informacjach za lata 1819 i 1823 dekanat braclawski nazywany jest proficjaliją, dekanat olhopolski – surogacją, a dekanat mohylowski – protoprezbiteriatem. Ponadto dokumenty z lat 1819 i 1823 świadczą o powstaniu i funkcjonowaniu w strukturze Cerkwi unickiej na Podolu dekanatów lityńskiego (dziekan Szymon Didkiewicz) i bałckiego (dziekan Tymoteusz Browczyński), surogacji kamienieckiej (dziekan Jakub Pietrowski) i winnickiej, lecz brak jest dekanatu jampolskiego²⁸.

Niektóre z podanych jednostek kościelno-administracyjnych nie posiadały parafii (dekanaty hajsyński, mohylowski, płoskirowski, latyczowski)²⁹. Taka liczba dekanatów, proficjalii i surogacji była potrzebna dla utrzymywania kontaktów z księżmi „bez miejsca”.

Na początku lat 20. XIX wieku w województwie podolskim liczba parafii greckounickich była niewielka: trzy parafie w powiecie lityńskim (Lityn, Hryszki i Semki) i dwie w winnickim (Winnica i Pików). Należały one do surogacji winnickiej³⁰. Kolejna parafia znajdowała się w Kamieńcu Podolskim, gdzie działał kościół pw. św. Mikołaja, do którego należało 272 unitów³¹. W niektórych miejscowościach guberni jedynie kilka osób pozostało wiernych unii. W 1828 roku w guberni podolskiej było około 4500 unitów. Wiadomo też, że w 1822 roku na Podolu było 98 księży „bez miejsca”³².

26 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 413, спр. 1. Арк. 49.

27 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 413, спр. 68. Арк. 4 зв.

28 Виктория А. Білик, *Структура греко-католицької церкви на Правобережній Україні на початку XIX століття*. Дрогобицький краєзнавчий збірник, Вип. VI (Дрогобич: Коло, 2002), 306–315.

29 ГАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 295. Арк. 1 зв. – 2.

30 ГАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 365. Арк. 39, 60.

31 ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 1210. Арк. 3 зв.

32 Валентина Лось, *Луцька спархія у 1801–1825 рр.: майнові конфлікти уніатського та православного духовенства*. Дрогобицький краєзнавчий збірник, Вип. VII (Дрогобич: Коло, 2003), 264.

Pod koniec lat 30. XIX wieku w guberni podolskiej wyznawcy Kościoła greckounickiego (ponad 1300 osób) należeli do parafii w Kamieńcu Podolskim i Lityniu. W 1841 roku 1259 z nich przeszło tu na prawosławie³³. 100 osób przyjęło obrządek łaciński, reszta pozostała w unii³⁴. Unicy mieszkali w miejscowości Lityn, wsiach Kaczanówka, Hryszki, Wołkowyje, Radowce, Łuka Barska w powiecie lityńskim, Śnitki w powiecie mohylowskim i Dzygówka w powiecie jampolskim³⁵. Wiadomo na przykład, że w Kamieńcu Podolskim do unii należało 10 mieszkańców³⁶, w Litynie – 15, we wsiach Hryszki – 15, Pików – 3 i po jednym unicy zarejestrowano we wsiach Semki i Pustowojty³⁷. Spośród 16 księży unickich wszyscy oprócz dwóch (Piotr Rybicki z miejscowości Czeczelnik w powiecie olhopolskim i Damian Sierociński ze wsi Horodok w powiecie hajsyńskim) przeszli na prawosławie³⁸.

3. Klasztory bazylianów na Podolu

Klasztory bazylianów były znaczącym wsparciem dla Kościoła unickiego. Pod koniec XVIII wieku na prawobrzeżnej Ukrainie istniało 38 klasztorów męskich (ponad 336 mniichów) i 5 żeńskich; w tym na Podolu znajdowało się 13 klasztorów bazylianów³⁹. Do końca 1796 roku na prawobrzeżnej Ukrainie zamknięto 10 klasztorów bazylianów, w tym pięć w guberni podolskiej.

Tabela 1. Klasztory bazylianów na Podolu zamknięte w latach 1795–1796⁴⁰

Lp.	Lokalizacja klasztoru	Powiat	Liczba zakonników	Liczba badanych	Fundusz kapitałowy klasztoru (w rublach)
1	Szarogród	jampolski	13	72	1700
2	Korżowce	łatyczowski	7	12	4500
3	Hołowczyńce	łatyczowski	6	13	3750
4	Satanów	łatyczowski	13	14	5400
5	Kamieniec Podolski	kamieniecki	11	nie podano	nie podano

33 ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 1210. Арк. 3 зв. – 9 зв.

34 ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 1199. Арк. 1–3.

35 РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22313. Л. 3 об. – 4.

36 ЦДІАК України, ф. 2125, оп. 1, спр. 5. Арк. 8.

37 ГАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 31. Арк. 1-3.

38 Богдан Хітлач, *До проблеми взаємовідносин католиків, уніатів та православних на Поділлі у XVIII – I-й пол. XIX ст. Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій*: зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. конф. (К., 2007), 125.

39 Богдан Хітлач, *ЧСБВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.): загальний огляд. Подільська старовина*: наук. зб., Вип. IV (Вінниця, 2008), 141–142.

40 Cytat za: Marian Radwan, „Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795–1839”, *Nasza Przyszłość* 93 (2000): 153–225; Михайло-Мирослав Ваврик, *Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка* (Рим: pp. Basiliani, 1979), 55, 178; więcej: Beata Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780* (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014).

17 maja 1804 roku wydano dekret *O wykonaniu przez Kolegium Rzymskokatolickie uchwały, które z klasztorów unickich powinny zostać zamknięte, a które mogą dalej funkcjonować*⁴¹. Dekret wymagał podania informacji o wszystkich klasztorach bazylianów na terenie Imperium Rosyjskiego w celu zamknięcia części z nich. W informacji przekazanej przez Kolegium 12 stycznia 1805 roku wskazano, że w tym czasie na terenie łuckiej diecezji greckounickiej działały 32 klasztory bazylianów, z czego na terenie guberni podolskiej – 2 klasztory w Barze, rejon mohylowski (12 mnichów), i Malejowce, powiat uszycki (7 mnichów)⁴². Ponadto przez długi czas przy klasztorze bazylianów w Barze funkcjonowała szkoła⁴³.

Po stłumieniu powstania listopadowego rozpoczęto likwidację bazyliańskich szkół publicznych. Zamknięto m.in. szkołę bazylianów w Barze. W związku z tym pojawiło się również pytanie o zamknięcie tego klasztoru. 15 października 1837 roku wydano dekret o zamknięciu klasztoru w Barze⁴⁴. Opis i przekazanie majątku klasztornego cerkwi prawosławnej rozpoczęło 1 grudnia 1837 roku, kiedy przybył tam igumen klasztoru lubarskiego Józef Ordanowicz. Biblioteka klasztorna, w której znajdowało się 631 tytułów ksiąg (około 1500 egzemplarzy)⁴⁵, została przekazana do klasztoru byteńskiego, znajdującego się w powiecie kowelskim w guberni wołyńskiej, sprzęty kościelne przekazano kierownictwu diecezjalnemu, a fundusze i kapitał klasztorny pod zarządzanie komisji archimandrii żydyczyńskiej do czasu osobnego rozporządzenia. Trzej mnisi zostali przeniesieni do klasztoru lubarskiego, dwóch do klasztoru zahorowskiego, a trzech do klasztoru byteńskiego. Po tym jak 30 stycznia prawosławny ksiądz odprawił pierwsze nabożeństwo w cerkwi klasztornej, klasztor opuścił jego przeor January Stulgiński, przenosząc się do klasztoru krzemienieckiego, a 28 lipca 1839 roku został on przeniesiony do klasztoru byteńskiego⁴⁶.

Zakończenie

Wraz z włączeniem Podola do Imperium Rosyjskiego pod koniec XVIII wieku sytuacja Kościoła unickiego znacząco się skomplikowała w związku z rozpoczęciem przez nowy rząd polityki likwidacji tego Kościoła. Ponieważ pozycja Kościoła greckounickiego w guberni podolskiej była znacznie słabsza niż na przykład na Wołyniu, nie ostała się tam prawie żadna parafia tego Kościoła. Jednakże za panowania carów Pawła I i Aleksandra I, charakteryzujących się liberalizacją polityki kościelnej, na terenie guberni podolskiej

41 Tytuł dekretu w oryginale: *Об исполнении Римско-католической коллегией постановления, которые из униатских монастырей следует закрыть и которые могут продолжать действовать. ПСЗ Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.), т. 28: 1804–1805 гг., 1352, № 21 291.*

42 РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 1, д. 22176, Л. 281–351.

43 *Законоположения и правительственные распоряжения до Римско-католической церкви в России относящиеся со времени царствования царей Петра и Иоанна Алексеевичей с 1669 по 1867 год включительно* (Вильно: Тип. А. Киркора, 1868), 424.

44 ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 238. Арк. 37.

45 ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 238. Арк. 10 зв. – 28.

46 ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 238. Арк. 1–39 зв., 77 зв.

pozostała jeszcze, choć niewielka, sieć parafii Kościoła unickiego, której istnienie było możliwe zwłaszcza dzięki aktywnemu wsparciu lokalnych bazylianów. Jednak w związku ze skoordynowanymi działaniami władz i hierarchów unickich pod koniec lat 30. XIX wieku na Podolu jedynie w niektórych miejscowościach pozostawali pojedynczy wyznawcy Kościoła greckounickiego. Tym samym w niecałe pół wieku Podole, przechodząc z Rzeczypospolitej Obojga Narodów do Imperium Rosyjskiego, zostało właściwie całkowicie wcielone do cesarstwa.

Bibliografia

- Likowski, Edward. *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku ze względu na przyczyny jego upadku*. Cz. 1. Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa Druk. Piotra Laskawera, 1906.
- Likowski, Edward. *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku ze względu na przyczyny jego upadku*. Cz. 2. Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa Druk. Piotra Laskawera, 1906.
- Lorens, Beata. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014.
- Radwan, Marian. *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim. 1796–1839*. Roma–Lublin: Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 2001.
- Radwan, Marian. „Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795–1839”. *Nasza Przeszość* 93 (2000): 153–225.
- Śliwa, Tadeusz. „Kościół greckokatolicki na «Ziemiach zabranych» (1815–1875)”. W: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 2: 1764–1945. Cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor, 497–503. Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979.
- Śliwa, Tadeusz. „Kościół greckokatolicki w Galicji (1815–1918)”. W: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 2: 1764–1945. Cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor, 628–649. Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979.
- Śliwa, Tadeusz. „Kościół greckokatolicki w królestwie Polskim (1815–1875)”. W: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 2: 1764–1945. Cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor, 503–511. Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979.
- Śliwa, Tadeusz. „Kościół greckokatolicki w Rzeczypospolitej (1764–1795)”. W: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 2: 1764–1945. Cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor, 105–121. Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979.
- Śliwa, Tadeusz. „Kościół greckokatolicki w zaborze austriackim (1772–1815)”. W: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 2: 1764–1945. Cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor, 288–301. Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979.
- Śliwa, Tadeusz. „Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim (1772–1815)”. W: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 2: 1764–1945. Cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor, 219–235. Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979.
- Śliwa, Tadeusz. „Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej (1764–1795) i w Księstwie Warszawskim (1807–1815)”. W: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 2: 1764–1945. Cz. 1: 1764–1918, red. Zdzisław Obertyński, Bolesław Kumor, 121–128. Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1979.

- Śliwa, Tadeusz. *Okruchy z historii kościoła obrządku greckiego*. Przemysł: Wydawnictwo Archidiecezji Przemyskiej, 2017.
- Wodzianowska, Irena. *Zmierzch Unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyźnie*. Lublin–Tczew: Oficyna Wydawnicza Edytor.org Lidia Ciecierska, 2018.
- Білик, Вікторія А. *Структура греко-католицької церкви на Правобережній Україні на початку XIX століття. Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. VI, 306–315. Дрогобич: Коло, 2002.
- Ваврик, Михайло-Мирослав. *Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка*. Рим: pp. Basiliani, 1979.
- ГАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 27.
- ГАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 295.
- ГАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 31.
- ГАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 365.
- Государственный архив Волынской области (Archiwum Państwowe Obwodu Wołyńskiego, ГАВО), ф. 382, оп. 2, спр. 14.
- ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 1199.
- ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 1210.
- ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 238.
- Державний архів Хмельницької області (Archiwum Państwowe Obwodu Chmielnickiego, ДАХО), ф. 315, оп. 1, спр. 1.
- Законоположения и правительственные распоряжения до Римско-католической церкви в России относящиеся со времени царствования царей Петра и Иоанна Алексеевичей с 1669 по 1867 год включительно*. Вильно: Тип. А. Киркора, 1868.
- Каретников, Семён Никитич. *Волынская губерния: географическо-исторический очерк губернии*. Почаев, 1912.
- Липский, Ипполит. „Воссоединение униатов на Волыни в 1794–1795 гг. по документах Волынской духовной консистории за 1795 г.”. *Волын. епарх. ведом* 3 (1880): 147–212.
- Липский, Ипполит. „Воссоединение униатов на Волыни в 1794–1795 гг. по документах Волынской духовной консистории за 1795 г.”. *Волын. епарх. ведом* 26 (1880): 1168–1174.
- Лось, Валентина. *Луцька єпархія у 1801–1825 рр.: майнові конфлікти уніатського та православного духовенства. Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. VII, 259–269. Дрогобич: Коло, 2003.
- Осадчий, Володимир. „Ілюзії чи відчай? Лист архієпископа полоцького Іраклія Лісовського на тлі історії унії в Російській імперії наприкінці XVIII ст.”. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. 5 (2007): 218–225.
- Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ)*. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. 23: 1789 – 6 ноября 1796 г., 975. СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
- ПСЗ Российской империи. Собрание Второе*. 12 декабря 1825–28 февраля 1881 г. (в 55 т.). Т. 3: 1828 г., 1648. СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.

- ПСЗ Російської імперії. Собрание Первое.* 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. 24: 6 ноября 1796–1798 г., 872. СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
- ПСЗ Російської імперії. Собрание Первое.* 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. 28: 1804–1805 гг., 1352. СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
- РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 313.
- РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 328.
- РГИА, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 22 809 а.
- Российский государственный исторический архив (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Moskwie, РГИА), ф. 797, оп. 6, ч. 1, д. 22 176.
- Унія в документах.* Сб. Сост. В.А. Теплова, З.И. Зуева, 510. Минск: Лучи Софии, 1997.
- Хіхлач, Богдан. „Економічне життя василіанських монастирів на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.)”. *Київська старовина* 6 (2008): 23–37.
- Хіхлач, Богдан. *До проблеми взаємовідносин католиків, уніатів та православних на Поділлі у XVIII – I-й пол. XIX ст. Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій:* зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. Конф, 121–126. К., 2007.
- Хіхлач, Богдан. *ЧСВВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.): загальний огляд. Подільська старовина:* наук, 139–159. зб. Вінниця, 2008.
- ЦДІАК України, ф. 442, оп. 413, спр. 1.
- ЦДІАК України, ф. 442, оп. 413, спр. 68.
- ЦДІАК України, ф. 489, оп. 1, спр. 7.
- Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie, ЦГИАК України), ф. 2125, оп. 1, спр. 5.
- Шандра, Валентина Степанівна. *Генерал-губернаторства в Україні.* К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005.

Tłumaczenie z języka rosyjskiego ks. mgr Anton Demshin

Cytowanie chicagowskie:

Bilyk, Viktoria. „Od Rzeczypospolitej Obojga Narodów do Imperium Rosyjskiego: Kościół greckounicki ukraińskiego Podola (koniec XVIII w. – lata 30. XIX w.)”. *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 31 (2024): 163–175. DOI: 10.18276/skk.2024.31-09.

Cytowanie oksfordzkie:

Bilyk V. *Od Rzeczypospolitej Obojga Narodów do Imperium Rosyjskiego: Kościół greckounicki ukraińskiego Podola (koniec XVIII w. – lata 30. XIX w.)*. „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie” 31 (2024), s. 163–175. DOI: 10.18276/skk.2024.31-09.